

Szörényi László

Petrarca Benvenuto da Imola Dante-kommentárjában

I.

Petrarcának az irodalomfelfogásban is valóban korszaknyitó jelentőségét azzal szeretném szemléltetni, hogy a Dante-interpretációban valódi korszakhatárt jelentő kommentátor, Benvenuto Rambaldi da Imola nagy művének Petrarca-vonatkozásait vizsgálom meg. Mindjárt azt is megjegyezném, hogy igencsak magától értetődőnek látszott volna, hogy Benvenuto-nak Petrarca *Bucolicájához* írott és nyomtatásban is megjelent kommentárját ugyancsak bevonjam az összehasonlító vizsgálatba, ám az 1516-ban Velencében megjelent ritka kiadványhoz nem fértem hozzá.¹ (Nagyon hasznos volna, hogy ha a Petrarca-évfordulóra való tekintettel valaki – például Imola, a humanista szülővárosa – vállalkozna a faksimile-kiadásra!) Így arra szorítkoztam, hogy végigvizsgáljam a *Comentum* Bevezetésében és magában az egyes magyarázatokban előforduló, Petrarca-ra történő utalásokat. Tudomásom szerint ezt eddig a szakirodalom még nem végezte el. A mű eddigi egyetlen kiadásának előszavában G. F. Lacaita közli a Benvenuto-hoz intézett egy megmaradt Petrarca-levelet és azt a kétséges töredéket is, amelyben Benvenuto fordul a költőhöz (LACAITA 1887, XXVI–XXVIII). Aldo Vallone nagy kritikátörténetében tárgyal néhány fontos helyet, elsősorban a Bevezetésben előfordulót (VALLONE 1981, I. 153–170, kül. 155–156, 158, 160, 161, 164, 170). La Favía becses Benvenuto-életrajzában sem találunk sokat a témáról, noha természetesen tisztában van ő is a Petrarca-hoz fűződő kapcsolat alapvető fontosságával, elsősorban Benvenuto szemléletének alakításában: az antik pogány klasszikusok tekintélyének növelésében, a keresztény auktorokkal való etikai egyenrangúságuk elismerésében (LA FAVIA 1977, 81–83). Szerény tanulmányomban tehát szeretném egyrészt megerősíteni az eddigi szakirodalom által már feltárt érdemeket (Benvenuto szerepe a „tre corone” fogalom kialakításában; Petrarca költészetfelfogásának döntő hatása Benvenuto-ra), másrészt új eredményeket is szeretnék elérni.

Lássuk tehát a Bevezetés Vallone által nagyon helyesen kiemelt passzusát, ahol Petrarcat fő autoritásként lépteti fel Benvenuto (VALLONE 1981, I. 158):

„Tertium et ultimum est fertilitas ineffabilis. Ars namque poetica inter liberales minime numeratur, quia omnes supergressa, cunctasque complexa, supereminenter excellit. Unde novissimus poeta Petrarcha in quadam epistola, quam ad me scribit: magnum est, inquit, inter magna esse, sed majus interdum excipi, sicut ex numero magnum civium princeps excipitur. Sic theologiam, sic philosophiam, sic medicinam inter liberales non novimus numerari.”² Azaz: „A harmadik és utolsó [ti. minőség, tulajdonság] a kimond-

¹ Bibliográfiai leírását és jellemzését lásd de Rambaldi da Imola: *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam* (a továbbiakban *Comentum*), ezen belül I. 39.; igen értékesek az imolai Benvenuto-konferencia aktái, vö. *Benvenuto da Imola*; végül megjegyezném, hogy írtam már egyszer Benvenuto-ról, lásd SZÖRÉNYI 2002.

² *Comentum*, I. 10.

hatatlan termékenység. A költői művészetet ugyanis egyáltalán nem sorolják a szabad művészetek közé, mivel mindegyikük fölé lépve és az összeset magában foglalva teljességgel kimagaslóan kiválik. Ezért a kortárs költő Petrarca egy hozzám intézett levelében így ír: nagy dolog a nagyok között lenni, de mivel nagyobb, ezért kivettem, mint ahogyan a nagy polgárok közül kivesszük a fejedelmet. Így tudjuk, hogy a teológiát, a filozófiát, az orvostudományt nem sorolják a szabad művészetek közé.”

A Petrarca-idézet megértéséhez azonban hozzá kell tennünk – és ezt Vallone elmulasztotta –, hogy Benvenuto a Bevezetésben Averroesnek Arisztotelész *Poétikájához* írott kommentárjából indul ki, mégpedig a következő, a költészetre vonatkozó megálapításból: „Ipse est mare inundans undique venientium indigentias replens affluenter et copiose.”³ („Maga a hullámmzó tenger, amely a bárhonnán jövők igényeit dúsan és bőségesen kielégíti.”) Ezt a kijelentést három részre tagolja és külön-külön fejt ki. A harmadik rész: „affluenter et copiose”. Ehhez szolgál tehát abszolút tekintélyként Petrarca felvonultatott költészet-meghatározása.

II.

I.

Az első Dante-hely, amelynek magyarázatához Benvenuto segítségül hívja Petrarcat, a Pokol II. énekének 10–12. sora:

Io cominciai: „Poeta che mi guidi,
guarda la mia virtù s'ell' è possente,
prima⁴ ch'a l'alto passo tu mi fidi.

Kezdem: „Ó költő, vezető barátom!
vizsgáld erőmet, vajjon tehetős-e,
mielőtt útra mernéd bízni bátran.”⁵

Mint tudjuk, a prólóg és az invokáció után itt kezdődik az ének „tárgyaló része” (*pars executiva*), ahogyan maga Dante nevezte a Can Grandéhoz írott levelében (Epist XII, 43).⁶ Benvenuto is így értékeli, szerinte itt kezdődik a „második általános rész” (*secunda pars generalis*), amelyben a költő eloszlatja az önmagával kapcsolatos kételyt Vergiliusban. Szerinte ugyanis Dante fikciója a Vergiliushoz intézett kérdésről, illetve vitáról nem más, mint az ember és elméjének küzdelme és ellenállása. A költő megvizsgálta erejét, látta, hogy ő sem Homérosz, sem Vergilius, ezért művét sem fogják sokáig becsülni, hanem – mint Horatius mondja – a piacon majd szappant csomagolnak lapjaiba. Ezért először latinul (literaliter, azaz deákul) kezdett írni, majd népryelven (vulgariter) írta meg művét. Benvenuto a nagyobb nyomaték kedvéért, igen megindító módon saját magát is beleírja érvelésébe: „Talem luctam mentis expertus sum in me

³ *Comentum*, I. 7.

⁴ A Benvenuto által használt szöveg itt a „nanzi” szót tartalmazta.

⁵ Babits Mihály fordítása. A továbbiakban is ezt idézem.

⁶ Dante Alighieri, *The Divine Comedy, Translated, With a Commentary by Charles S. Singleton, Inferno, 2, Commentary, Bollingen Series LXXX, Princeton University Press, 1989, 25.*

ipso antequam auderem scribere super librum istum tam universalem.” Vagyis: „Ilyen lelki küzdelmet én magam is tapasztaltam saját magamban, mielőtt neki mertem volna fogni annak, hogy írjak ezen olyannyira egyetemes könyvről.” Ezután azt fejti meg, hogy miért választotta Dante végül az olaszt műve nyelvül. Okai – amelyekben szorosán követi mestere, Boccaccio *Trattatellóját* – a következők: ha latinul ír, csak kevés (tudós) ember élvezhette volna; így viszont az egész olaszság, amely más nemzeteknél sokkal inkább gyönyörködik a költészetben, és emellett a legtudósabb férfiak is. Másrészt látta Dante, hogy a szabad művészeteket a fejedelmek elhanyagolják, noha korábban a költők éppen nekik ajánlották műveiket, most viszont még Vergilius és más kiválóságok munkáit is megvetik. Ezért, noha latinul kezdte – s idézi a három sort („Ultima regna canam...” stb.) –, óvatosságból és elővigyázatosságból a népnyelvhez fordult.⁷ Sokan viszont azt mondogatják szélteben-hosszában, hogy a szerző nem tartotta saját latin stílusát ilyen meredek témához elégségesnek; most szó szerint idézve folytatom: „[...] quod et ego crederem nisi me moveret autoritas novissimi poetae Petrarcae, qui loquens de Dante scribit ad venerabilem praeceptorem meum Boccacium de Certaldo: Magna nihi de ingenio ejus opinio est potuisse eum omnia, quibus intendisset.” („[...] amit én is elhinnék, hacsak meg nem indítana a legújabb – azaz korunkbéli – költőnk, Petrarcanak tekintélye, aki így írt Dantéről tiszteletre méltó tanítómna, a certaldói Boccacciónak: lángelméjéről nagy véleménnyel vagyok, mindenre képes lett volna, amit csak tervbe vett.”⁸ Az 1359-ben vagy valamivel később írott híres levél idézésével kezdi stílszerűen Benvenuto azt a nem csekély sorozatot, amelyhez Petrarcat – néha együtt Boccaccióval – a *Commedia* magyarázására hívja segítségül. Petrarca az egyetlen modern szerző, akinek „autoritas”-t tulajdonít, hogy ez mit jelent, az világosan kitetszik, ha megnézzük a nagy kommentár Niccolò d’Estéhez intézett bevezetését (Introductio), amelyben Ovidius autoritását hívja segítségül Vergilius költői mindentudásának igazolására („Omnia divino cantavit carmine vates”).⁹ (Az idézet valójában egy névtelen szerző argumentumából származik, amelyet Vergilius *Georgicájának* III. énekéhez írt, és így hangzik: „Omnia divino monstravit carmine vates.”) Persze, ez az ovidiusinak tartott hely és a közvetlenül előtte álló bibliai idézet¹⁰ egyaránt Dante egyedülálló nagyságát van hivatva alátámasztani. Benvenuto da Imola számára tehát a Szentírással és az antik klasszikusokkal egyenértékű tekintély Petrarca!

2.

A következő, Petrarca segítségével magyarázott Dante-hely a Pokol II. énekének 25–27. sora.

Per quest’andata onde li dai tu vanto
intese cose che furon cagione
di sua vittoria e del papale ammanto.

⁷ Vö. Boccaccio: *Opere in versi*. 636–637.

⁸ *Comentum*, I. 78–79. A Petrarca-levél: *Fam.* XXI. 13. (Petrarca: *Opere*. 1132, 1316.) Az állítólagos latin Dante-kezdet is Boccacciótól származik.

⁹ *Comentum*, I. 8.

¹⁰ „De fructu oris tui replebitur unusquisque” [„De fructu oris sui unusquisque replebitur” (Prov 12,14)]

S oly dolgokat látott utján, (amelyre éneket mondtál), melyekből kisarjadt a pápa dísze, s az ő győzedelme.

„Causa proxima”-ként és „causa remota”-ként különbözteti meg Aeneas alvilági útjának tapasztalatait, illetve az atyja árnyától kapott jóslatokat, majd azok következményeit; közeli ok Turnus legyőzése és vele a római birodalom megalapítása; távoli a pápai Róma létrejötte. Hozzáteszi, hogy maga Vergilius nevezi az *Aeneis* I. énekében végtelen (*sine fine*) birodalomnak Rómát. Így folytatja: „quod adhuc est verum, saltem quoad nomen” („ez még ma is igaz, legalábbis névleg”). A keserű megjegyzést ismét a „modernus” Petrarca egy idézetével illusztrálja, mellőzve az összes idevonatkozó ókori tanúbizonytságot. Ez pedig az *Invectiva contra eum qui maledixit Italiae* egy passzusa (a Hesdin-ellenes támadó iratra *Benvenuto Epistola contra Gallum* címen hivatkozik): „Roma mundi caput, urbium regina, sedes imperii, arx fidei catholicae, fons omnium memorabilium exemplorum.”¹¹ („Róma a földkerekség feje, az összes város királynője, a birodalom székhelye, a katolikus hit vára, minden emlékezetes példa forrása”). A kor viszonyaiból és Benvenuto Avignon-ellenességéből érthető, hogy éppen ebből az írásból idézett.

3.

Majd Vergilius beszámol arról, hogy miért jött Dantéért.

Io era tra color che son sospesi,
e donna mi chiamò beata e bella,
tal che di comandare io la richiesi.
(Inf. II. 52–54.)

A *lebegők* közt voltam mostanáig
s egy üdvözült hölgy szólított, felém jött,
oly szép, hogy kértem, parancsolna bármit.

A „donnával” kapcsolatban Benvenuto kifejti – Boccaccio életrajza nyomán, noha nem említi mesterét –, hogy Beatrice ugyan valóságos firenzei hölgy volt, de Dante művében őt néha „historice” veszi, többnyire pedig „anagogice”, a Szent Teológia helyett. És ezután így szól. „Simile vidimus temporibus nostris in alio poeta florentino; nam Petrarca amavit Laurectam per tempus XXI annorum historice et poetice. Primum patet per tot eius dicta amorosa materna, secundam etiam probatur ex libro Buccolicorum eius et multis aliis: ita enim coelum producit mirabiliter effectus suos.”¹² („A mi korunkban is hasonlót látunk egy másik firenzei költő esetében; mert Petrarca Laurectát [*sic!*] huszonegy évig szerette mind történeti, mind költői értelemben. Az első kiderül anyanyelven írott szerelmes epigrammáiból [a „dictum” itteni valószínű értelme]; a másodikat pedig bizonyítja Pásztori költeményeinek könyve és sok más műve; a menny így, csodálatos módon hozza létre a maga hatásait”). Benvenuto tehát nem követi Boccac-

¹¹ *Comentum*, I. 83. Vö. Petrarca: *In difesa dell’ Italia*. 46–47.

¹² *Comentum*, I. 89.

ciót a Laura/babér allegorikus azonosításában, és talán ő az első, aki Beatricével hozza párhuzamba Laurát. Mint tudjuk, e gondolatnak hatalmas, napjainkig tartó utóélete támadt (lásd elsősorban Marco Santagata műveit). Iseri a *Rerum Vulgarum Fragmentát*, a *Bucolicum Carment* és könnyen elképzelhető, hogy a *Secretumot* is.

Rendkívül izgalmas, mit ért pontosan kommentátorunk a záró megjegyzésben felidézett mennyei, azaz isteni elrendelésen, illetve az Isten által előidézett hatáson. A folytatás valamelyest eligazít; ugyanis bibliai előképként hozza fel Ráchelt mint valóságos személyt és mint a kontemplatív élet jelképét, Jákob *historice* és *anagogice* egyszerre szerette benne a nőt és az életstílust. Lehet, hogy Benvenuto eltanulta Petrarca hermeneutikáját, amelyet legutóbb oly éles elméjűen elemzett Enrico Fenzi.¹³

4.

A következő Petrarca-helyet Benvenuto már a Pokol III. énekének 79–81. sorához használja fel:

Allor con li occhi vergognosi e bassi,
temendo no l'mio dir li fosse grave.
infino al fiume del parlar mi trassi.

Szemem lesütve szégyennel e szóra
némán, amíg elértük ott a partot,
mentem, hogy ne legyek háborgatója.

A „folyó”, vagyis az Acheron és környékének magyarázatában Benvenuto először is kifejti, hogy Vergilius azért nem válaszolt Danténak, hogy figyelmeztesse: csöndesen és elmélkedésbe merülve kell megközelíteni az Alvilág bejáratát. Utána pedig az *Aeneis* alapján leírja Cumae-t és különösen a Sibylla barlangját és az Avernus tavát. Az újabb írók közül először Boccacciónak a folyókról írott könyvére hivatkozik, majd azután jön Petrarca. Az *Itinerariumot* idézi, vagyis a Szentföldre vezető út leírását. („Levélnék” nevezi, tehát nyilván a cremonai kódexet használta, vagy egy ahhoz közel álló szövegváltozatot, amely valóban tartalmazza a megszólítást és a keltezést, tehát a levélforma külsőségeit.)¹⁴ Az Avernus körül fakadó gyógyforrásokról beszélve először – külön említés nélkül – parafrázálja Petrarca szövegét, majd egyenesben idézi a *novissimus poeta Itinerarium*ának 33. paragrafusát: „sic dicere potes quod in eisdem locis convenerint remedium vitae et horror mortis („így elmondhatod, hogy ugyanazon helyeken egymás mellé került az életet adó gyógyhatás és a halál borzalma”). A kényszerű gyógyforrások topográfiai vagy mondhatni, balneológiai leírását nyilván nyersanyagként használta, azért illesztette saját szövegébe, de a csattanós ellentétet elég költőinek és erősnek, Petrarcahoz méltónak érezte, ezért idézte Benvenuto. (Megjegyzendő, hogy az *Itinerarium ad sepulcrum Domini nostri Iesu Christi* szövegében rendkívül kiemelkedő szerepet játszik Nápoly és környéke – ahogyan Michale Feo és legújabbban Jens Reufsteck leszögezték –, ezen belül is elsősorban a Vergilius által megszenteltnek tekinthető helyek.)¹⁵

¹³ Az eredetileg 2002-ben megjelent tanulmány magyar fordítása: FENZI 2004.

¹⁴ *Comentum*, I. 125. Vö. Petrarca: *Reisebuch zum Heiligen Grab*. 75.

¹⁵ Petrarca: *Reisebuch zum Heiligen Grab*. 101–103. A 33. paragrafust lásd 30–33.

5.

Az ötödik hely, amelynek magyarázatához Benvenuto Petrarcat is segítségül hívta, a Pokol IV. énekének seregszempléjéből az a rész, ahol a Limbusban tartózkodó jámbor életű pogány bölcsek között feltűnik Seneca is:

e vidi il buon accogitor del quale,
Diascoride dico, e vidi Orfeo,
Tulio e Lino e Seneca morale;
(Inf. IV. 139–141)

Zenót, s ki leirt minden kvalitást,
Dioszkorideszt: s Linuszt, Orpheusszal
Tulliuszt s Senecát, az etikást;

Először Plutarkhosz, majd Quintilianus, utána a Policratusnak nevezett Johannes Saresberiensis, végül Szent Ágoston nyomán mérlegeli Senecának mint erkölcsfilozófusnak a nagyságát. Utána viszont felteszi a kérdést: Dante miért helyezte őt a Pokolba? Dante döntését ugyanis szerinte az befolyásolta, hogy látta az egymással küzdő ellentétes véleményeket Senecáról, és ezért helyezte a filozófust a Limbusba; óvatosan oda, ahol büntetés sem várja, de boldogság sem. Így folytatja: „Unde et modernus poeta Petrarca dicit se ignorare an Seneca sit salvus; Seneca siquidem videtur aliter vixisse, aliter scripsisse.”¹⁶ („Ezért a modern költő, Petrarca is azt mondja, hogy nem tudja, vajon Seneca üdvözült-e; Seneca ugyanis úgy látszik, másképpen élt, mint ahogyan írt.”)

A Familiars XXIV. 5. levelét idézte, amelyet – mint közismert – Petrarca Senecához intézett, és itt főleg a záróformulában fejezi ki kétségét: „Apud Superos, in Gallia Cisalpina ad dexteram Padi ripam, Kalendis Sextilibus anno ab ortu quem an tu rite noveris incertum habeo, MDCCCXLVIII.” („az élők között, Gallia Cisalpinában a Pó-folyó jobb partján, Annak a születésétől számított 1348. évben, akiről nem tudom biztosan, hogy te igazán ismerted-e, sextilis hónap calendae-ján” [= augusztus 1.]

6.

A Pokol VI. énekében a harmadik körben Dante és vezetője az örök, átkozott, hideg és súlyos eső alatt szenvedő lelkeket látják.

Elle gicean per terra tutte quante,
fluor d'una ch'a seder si levò, ratto
ch'ella a vide passarsi davante
(Inf. VI. 37–39.)

Földön heverték sorban, mint a zsákok,
csak egy volt, aki hirtelen felugrott,
amint előtte elhaladni látott:

¹⁶ *Comentum*, I. 179.

Ez a feltápaszkodó kárhozott lélek Ciacco. Az első firenzei, akivel a túlvilági vándorúton Dante találkozik. Kilitéről Benvenuto valószínűleg leginkább Boccaccio kommentárját kivonatolja.¹⁷ Majd rögtön a firenzeiekről tesz igen súlyos megállapítást, a *gula* vétkével (amely itt torkosságot, de leginkább iszákosságot jelent) vádolva őket: „Nota etiam quod autor potius voluit ponere istum quam alium, tum quia melius noverat eum, tum quia Florentini, quamvis sint comuniter sobrii in cibo et potu: tamen, quando regula fallit, excedunt gulositatem omnium hominum mundi, sicut testantur duo alii Florentini poetiae, scilicet Petrarca et Boccacius.”¹⁸ („Jegyezd meg, hogy a szerző inkább ezt [az embert] akarta elének állítani [ti. Ciaccót], mint valamely másikat, egyrészt mivel jobban ismerte őt, másrészt mivel a firenzeiek, noha általában józanok ételben és italban, mégis, ha e szabály megdől, felülmúlják torkosságban a föld minden emberét, ahogyan erről tanúskodik két más firenzei költő, tudniillik Petrarca és Boccaccio.”) Be kell vallanom, hogy – míg könnyű megtalálni a vonatkozó Boccaccio-helyeket, elsősorban az *Esposizione* allegorikus fejezetét a VI. énekhez, ahol Boccaccio szégyenkezve vallja be e firenzei ocsmány vétkét, valamint a *Dekameron* XI. 8. novelláját Ciaccóról – Petrarcanál egyelőre nem találtam idevonatkozó kijelentést. A firenzeieket általában rablásért és gyilkosságért szidja (Fam. VIII. 10.), a részeket pedig helymegnevezés nélkül (*De vita solitaria*, I. 2.)¹⁹

Természetesen, lehet olyan hely Petrarca hatalmas életművében, amely elkerülte figyelmemet; az is lehet, hogy Benvenuto egy elveszett Petrarca-levélre céloz (vö. LACAITA 1887, XXVIII skk.). Visszatérve pedig a Boccaccio-helyre egy pillanatra: úgy látszik, mégiscsak ismerhette Benvenuto Boccaccio Dante-magyarázatát, noha ezt a szakirodalom nagyobb része tagadja (LA FAVIA 1977, 100).²⁰

7.

A Pokol XIX. énekére vonatkozik a következő Petrarca-utalás:

Di voi pastor's accorse il Vangelista,
quando colei che siede sopra l'acque
puttaneggiar coi regi a lui fu vista;
(Inf. XIX. 106–108.)

Már gondolt az Evangelista rátok,
mikor egy Nőt vizek fölött csücsülve
a királyokkal szajhálkodni látott.

Benvenuto először is beidézi a Jelenések könyvéből a 17. fejezetet a Dante-hely magyarázatára. Utána először a régi értelmezésekre utal, amelyek a Nagy Paráznát Babilonnal azonosítják, az Antikrisztus jövődőlő szülőhelyével. Rögtön ezután azonban pontosít és a római egyházra érti a jövődőlést – legyen az akárhol éppen, Rómában, Lyonban vagy Avignonban. Így folytatja: „Unde novissimus poeta Petrarca vult quod ista mag-

¹⁷ Vö. Boccaccio: *Esposizioni sopra la Comedia*. I. 350; II. 876.

¹⁸ *Comentum*, I. 227

¹⁹ Petrarca: *De vita solitaria*. Kül. 26–28.; illetve *Fam. VIII. 10.* (*Opera*. 590–596.)

²⁰ Vö. PAOLAZZI 1979. Ő például föltételezi, hogy Boccaccio igenis hatott kommentárjával Benvenutoéra.

na Babylon sit Avinio, nova Babylon in Gallia, quae vere potest dici magna Babylon non ambitu murorum sed ambitu animorum. Vere mater fornicationis, luxuriae, ebrietatis, plena omni abominatione et immunditia, et sedet realiter inter aquas rapaces, scilicet Rhodanum, Ruentiam et Sorgiam, et ornatus mulieris bene convenit ipsis prelati, qui sunt circumdati purpura, auro, argento, gemmis, et bene est ebria ista prelatio sanguine sanctorum martyrum et Jesu Christi.”²¹ („Ezért a mai költő, Petrarca úgy látja, hogy a nagy Babilon Avignon, az új Babilon Franciaországban, amelyet valósággal lehet nagy Babilonnak nevezni, nem ugyan városfalainak kerülete, hanem az ott bekerített lelkek miatt. Valóban a paráználkodásnak, a bujaságnak, az iszákosságnak az anyja, telvén minden utálatossággal és tisztátalansággal, és tényleg a sebes folyású vizek között ül, ezek a Rhône, a Durance és a Sorgue; asszonyi öltözete is jól összevág azokkal a főpapokkal, akik bíborral, arannyal, ezüsttel és drágakövekkel ékeskednek és jól egyezik az is, hogy ittas ez az egész főpapság, a szent mártírok és Jézus Krisztus véréből.”) A Petrarcanál alapvető, a *Rerum Vulgarium Fragmenta* négy szonettjében (114, 137, 138, 139) is előforduló Avignon-Babilon azonosítást a költő – mint tudjuk – a legérzékenyebben a *Sine nomine* levélgyűjtemény darabjaiban fejtette ki, azon belül is a legpontosabban, az Apokalipszis vonatkozó szövegeit is aktualizálva, a 18. sz. levélben. Benvenuto nyilván ezt használta. Nagyon figyelemreméltó, hogy kétely nélkül alkalmazza Dante magyarázatára.²²

8.

Az előbbi szoros kapcsolatot Dante és Petrarca apokaliptikus egyházábrázolása között Benvenuto még szorosabbra fűzi, sőt mintegy megpecsételi egy újabb kommentált hely magyarázatával. Az *Inferno* XXIII. énekéről van szó, azon belül is az ötödik bugyorról, amikor Vergilius rádöbben, hogy a Malacoda nevű ördög hazudott:

Lo duca stette un poco a testa china;
poi disse. „Mal contava la bisogna
colui che i peccator di qua uncina.
(Inf. XXIII. 139–141.)

S felelt Vezérem a fejét lehajtván:
„Csalt hát az ördög, kinek szörnyű horga
lelkeket horgász túl a szikla partján.”

„Et subdit autor quomodo Virgilius ex verbis veris fratris deprehendit fallaciam Malacaudae, dicens: lo duca stette un poco a testa china, ex ira, indignatione, et verecundia, quia unus baratarius traxerat eum de via recta quam sepe jactaverat se bene scire, et unus hypocrita reduxerat eum ad viam bonam; ideo dicit: poi disse, ille Virgilius, colui, scilicet Malacauda, che uncina i peccatori, idest, qui cum uncino lacerat baratarios, di qua, scilicet, hic prope in bulgia quinta, mal contava la bisogna, idest, falso

²¹ *Comentum*, II, 59.

²² Vö. Petrarca: *Sine nomine*. 68–69, 94–95, 148–151, 172–173, és kül. a 18. sz. levél, 202–203.

dicebat illud, quod expediebat nobis, quia fallaciter docuerat eos, quod irent ad dexteram, quia invenirent viam, et mentiebatur; sed volebat reducere eos in laqueum et retinere in curia sua, sicut est de arte baratariorum, cum mendaciis detinere homines diu in curia; quod optime confirmat exemplo caro contingere in ipsa curia romana poeta novissimus Petrarca. Scribit enim quod tempore quo erat in Avinione, duo de cardinalibus [...]”²³ („És hozzáteszi a szerző, hogy Vergilius mi módon vette észre a szerzetes igaz szavaiból Malacoda csalárdságát, mondván: lo duca stette un poco a testa china, harag, méltatlankodás és szégyenkezés miatt, mivelhogy egy korrupt csaló eltérítette őt a helyes útról, amelyről gyakran azt állította hetvenkedve, hogy jól ismeri, és egy képmutató vezette őt vissza a jó útra; azaz azt mondja: poi disse, azaz Vergilius, colui tudniillik Malacoda, che uncina i peccatori, vagyis aki karmával marcangolja a csalókat, di qua, tudniillik itt, pontosan az ötödik bugyorban, mal contava la bisogna, azaz hamisan mondta el azt, hogy mire van szükségünk, mivel csalárdul utasította őket, hogy menjenek jobbra, ahol majd megtalálják az utat, és hazudott; ám törbe akarta őket csalni és ott tartani őket udvarában, amint hogy éppen ez a korrupt csalók művészete, akik sokáig az udvarban tartják hazugságaikkal az embereket. Ezt a legújabb kori költő, Petrarca igen jól megerősíti egy gyönyörűséges példával, hogy ez előfordul a római udvarban is! Azt írja ugyanis, hogy az időben, amikor Avignonban volt két kardinális [...]”)

Itt pedig, részben saját szavaival, elmeséli Petrarca *Sine nomine* című levélgyűjteményének 14. darabjából az öreg és fiatal bíborosról szóló híres történetet.²⁴ Petrarca maga így fejezi be, az öreg bíboros cinikus feleletének idézése után, az anekdotát: „Quo dicto in stuporem ego, ceteri autem in risum resoluti omnes et responsum nebulonis illius multis laudibus efferentes, virum argutissimum predicarunt, qui tum prompte mentiri didicisset ac fallere.”²⁵ („Én elképedtem e szavakra, a többiek viszont nevetésben törtek ki, és ennek a gazfickónak a válaszát dicsőítve magasztalták, s igen éleselmjűnek mondták, hogy a legszemlemesebb férfiú, hiszen oly gyorsan megtanult hazudni és csalni.” Kardos Tibor fordítása.)

Mindennél jellemzőbb, hogy Benvenuto viszont hogyan fejezi be, illetve toldja meg az átvett történetet: „Ipse vero Petrarca praesens, haec audiens, conversus est in stuporem, et inclinavit caput non cum minori indignatione et ira, quam hic Virgilius detecto mendacio Malacodae.”²⁶ („Maga Petrarca pedig, aki jelen volt, rémületbe esett és nem

²³ *Comentum*, II. 185.

²⁴ *Comentum*, II. 185–187. Vö. Petrarca: *Sine nomine*. 148–151, magyarul lásd *Petrarca levelei*. 199–201.

„Két tagja a kardinális atyák testületének, akiket ez a földi világ és az isten háznak kapui mint sarkokon gördülnek, egyszerre távozott a pápai palotából szolgák sűrű hadsora közepette. Szokás szerint roppant várakozó tömeg szállta meg a süket és kőkemény küszöböt, mert az a nyomorult, istenverte város főleg velük van tele. Amint meglátták vezéreiket, akikbe reményüket helyezték, fölzúgtak, és ki-ki szorongva érdeklődött, mi sors vár rá, s hogyan áll ügye a pápánál. Erre az egyik kardinális atya, szeme se rebbent a váratlan helyzetben, mint aki már régen hozzászokott az ilyesmihez, és szeméremérzés vagy irtalom által meg nem indult e szerencsétlenségen – akik a leghiűbb remények között vesztegetik itt életüket, pénzüket, egész idejüket –, hanem mint a hazugságok elsőrangú mestere nekiállt mindenfélét összehordani, kinek mi reménye maradt, mit mondott a pápa ennek vagy annak a kérésére, és mindenkinek külön rendíthetetlen szemtelenséggel és habozás nélkül mondta tovább. Valamennyien hiszékenyen hallgatták, az egyik fölvidult, a másik elszontyolodott, majd szerteszéledtek. A másik kardinális atya azonban nemesebb lelkületű és szegénylősebb lévén, s ha nem abból a szerzetből volna, tán még jó ember is lehetett volna, tréfásan odaszólt a társának: »Nem röstelled ezeket az együgyű embereket becsapni, és nekik tetszésed szerint 'pápai' válaszokat kiagyalni, hiszen őt nemcsak ma, de már sok nap óta nem láthattuk?« Mire a másik főtisztelendő atya, a tapasztalt róka, amilyen aljas és szegyéntelen volt, mosolyogva így szólt: »Ellenkezőleg, te szégyelld magad, hogy olyan lassú az elméd és a Kúria művészetét ennyi idő alatt sem tudtad elsajátítani.«”

²⁵ Petrarca: *Sine nomine*. 150.

kisebb méltatlankodással és haraggal fordította el fejét, mint Vergilius, amikor Malacoda hazugságát leleplezte.”)

Feltétlenül hozzá kell tenni, hogy Benvenuto szenvedélyes szubjektivitását az is indokolhatta, hogy – mint Lacaita életrajzából tudjuk – ő maga is járt Avignonban, a pápai kúriánál szülővárosa, Imola kérelmező küldöttségének tagjaként, és ott nagyon rossz tapasztalatokat szerzett a bíborosok korruptségéről. Ezt a történetet beleszötte ráadásul a Dante-kommentárba (a Pokol XXI. énekét magyarázva).²⁷

9.

Áttérve a Purgatórium tárgyalására, a III. énekhez fűzött kommentárban találjuk az első Petrarca-vonatkozást. Vergilius árnya így szól Dantéhez, saját egykori halálára és temetésére célozva:

Vespero è già colà dov'è sepolto
lo corpo dentro al quale io faceo ombra;
Napoli l'ha, e da Brandizio è tolto.
(Purg. III. 25–27.)

„Este van most Nápolyban. Ott vetettek
tagjaim egykor árnyat; ott nyugosznak,
(mert Brindisiben halván, ott temettek):

Benvenuto leírja előbb Parthenope-Nápoly alapítását, majd így folytatja: „Ab una parte Neapolis non longe a Puteolis est mons Phalernus celebratus carminibus poetarum propter praerogativam vini, et inter Phalernum et mare est quidam mons saxeus manibus hominum excavatus, quem vocant criptam neopolitanam, quem vulgus dicit a Virgilio magicis incantationibus perforatum, sicut et in caeteris quae miranda videntur visui, sicut etiam dicunt quod castellum Ovi factum est ab eodem Virgilio. Unde novissimus poeta Petrarcha scribit quod interrogatus semel a serenissimo rege Roberto quid de hoc sentiret, respondit ridenter, se nunquam legisse Virgiliium fuisse marmorarium aut lapicidam; quod rex approbans ait: non vestigia magicae, sed ferri illic esse.”²⁸ („Nápolynak egy részén, amely nincsen messze Pozzuolitól, van a Falerno-hegy, amelyet az ottani kiváló bor miatt a költők énekei dicsőítettek, és a Falerno és a tenger között van egy emberkéz által kivájt sziklahegy, amelyet nápolyi sírboltnak neveznek. Erről a köznép azt állítja, hogy Vergilius fúrta keresztül; varázslatos, bűvös énekekkel, mint ahogyan más dolgokról, amelyek csodálatos látványt nyújtanak, például a Castel dell'Ovórol is azt mondják, hogy ugyanazon Vergilius építette. Ezért írja korunk költője, Petrarca, hogy mikor egyszer megkérdezte tőle a fenséges Róbert király, hogy mi erről a véleménye, nevetve azt válaszolta, sosem olvasott arról, hogy Vergilius márványkőfaragó vagy kőbányász lett volna; erre a király helyeslőleg azt mondta, hogy nem varázslat, hanem vasszerszám nyomai vannak ott.”

²⁶ *Comentum*, II. 186–187.

²⁷ *Comentum*, II. 118; vö. LACAITA 1887, XXV.

²⁸ *Comentum*, III. 86.

A már említett szentföldi *Itinerarium* (36–37. §) az a Petrarca-mű, ahonnan Benvenuto a történetet merítette.²⁹ Ha a tágabb szövegkörnyezetet, tehát Nápolynak és vidékének a leírását is elolvassuk, akkor megállapíthatjuk, hogy Benvenuto bőven merített belőle az egész, Vergiliust és Nápolyt érintő kommentárrészben.³⁰ Egyébként a varázslattal átfűrt hegy legendája a *Cronica di Partenopé*ből származik (30. fejezet); részletesen olvasható is a Comparetti által kiadott szövegben.³¹

10.

A Purgatórium XXIV. énekének egyik híres, irodalomtörténeti, illetve poétikai helyével kapcsolatban kerül elő újra Petrarca neve, illetve példája:

Io veggio ben come le vostre penne
di retro al dittator sen vanno strette,
che de le nostre certo non avvenne;
(Purg. XXIV: 58–60.)

Hogyan követte tollatok beszédes
sugalmazója szavait szorossan,
míg a mienk nem simult üteméhez.

Benvenuto így értelmezi Buonagiunta szavait az ő régi költői iskolájuk és Dante „dolce stil nuovo”-ja közötti különbségről: „Et subdit Bonagiunta, se declarans: io veggio ben come le vostre penne, in scribendo, sen vanno strette, non vagantes, di retro al dittator, idest, amorem, sicut jam dixisti, quod soles facere secundum quod amor dictat tibi; quasi dicat: bene ostendis quod sis calidus amore quando scribis cum ardenti ingenio, sicut solet dici vulgariter, quod male cantat de amore qui non sentit. Ideo bene cantarunt Virgilius, Ovidius et alii poetae antiqui, et Sappho poetissa; et ut melius sit exemplum, novissimus poeta Petrarca non tum egregie scripsisset in isto stilo nisi amor incendisset eum.”³² („És hozzáfűzi Buonagiunta, így nyilatkozván: io veggio ben come le vostre penne, írás közben, sen vanno strette, nem elkalandozván, di retro al dittator, azaz, a Szerелеm mögött, miután már mondottad [ti. te, Dante], hogy aszerint szoktál cselekedni, amit a Szerелеm diktál neked; mintha azt mondaná: jól megmutatod, hogy a szerelem hevít, amikor heves lánglélekkel írsz, mint ahogyan a népi közmondás szerint rosszul énekel az a szerelemről, aki nem érzi. Ezért tehát jól énekeltek Vergilius, Ovidius és Szapphó, a költőnő; de hogy még jobb példával éljek, a mi korunkbéli költő, Petrarca nem írt volna olyan kiválóan ebben a stílusnemben, ha nem hevítette volna a szerelem.”) Nagyon fontos ez a megjegyzés, hiszen a lehető legszorosabbra fűzi a Benvenuto által Dante és Petrarca között érzékelt és biztosra vett rokonságot, amelyet már korábban is érzékeltetett a Beatrice és Laura közötti hasonlóság hangsúlyozásával. Az igazi erotikus ihletettség csak egy igen szűk körű, klasszikus elitet jellemez a költők közül; ezek szerint egy érvényesen létező, antik példaképek által maximálisan igazolt

²⁹ Lásd Petrarca: *Reisebuch zum Heiligen Grab*.

³⁰ *Comentum*, III. 85–87.

³¹ *La cronica di Partenope*. In COMPARETTI 1946, 216–224; a legendát lásd 222.

³² *Comentum*, IV. 76.

stílus- és műfajváltozatot Dante támasztott fel, s érvényességét az igazolja, hogy Dantével nem halt ki, hanem Petrarca méltón és egyenrangúan folytatja.

Föltételezhető az is, hogy Ámornak mint belülről ható, s biztosan sikeres és érvényes írásmódot biztosító „dittator”-nak a szerepe – minthogy Benvenuto Dante méltó utódjának Petrarcat nevezi meg – nemcsak a tisztítóűzben szenvedő Buonagiunta által idézett dantei műre, a *Vita nuova*-ra vonatkozik, hanem Dante és Petrarca teljes költői minőségére mint összevethető dologra; röviden: Benvenuto szerint a *Rerum vulgari-um fragmenta* hitelességből és nagyságban összevethető a Színjátékkal!

II.

A következő Petrarca-hivatkozást a Paradicsom I. énekének kommentárjában találtam. Az egész canticára vonatkozó segítségkérést – mint tudjuk – a *sommo poeta* már nem a Múzsákhoz, hanem magához Apollóhoz intézi. Így fejezi be:

Poca favilla gran fiamma seconda:
forse di retro a me con miglior voci
si pregherà perche Cirra risponda.
(Par. I. 34–36.)

Kicsi szikrából gyakran nagy tűz ég ki:
hangomat is jobb ajk hangjai váltják
tán majd, és Cirra fog ekhözni néki.

Benvenuto magyarázata: „Hic poeta post conquestionem subiungit ultimo aliqualem consolationem; et dicit quod forte post eum venient excellentiora ingenia: et praemittit unam sententiam vel proverbium generale, dicens: Poca favilla, idest, parvullam scintillam, gran fiamma seconda, idest sequitur, quasi dicat autor: ego modicum excitavi favillam sopitam et extinctam, sed forte sequetur magnus ignis, idest clarior poeta me; unde dicit: forse si pregherà, scilicet, ab aliquo poeta venturo, diretto a me, qui primus omnium aperui viam ad talem materiam, perchè Cirra, idest, Apollo, qui colitur in Cirra altero iugo montis Parnasi, risponda, idest, responsum det, sicut dim solebat dari responsa in Cirra per ora virginum, ut iam dictum est supra, con miglior voci, idest, facundiori sermone, quasi dicat: forte veniet alius poeta eloquentior me, qui magis movebit Apollinem; et dicit, forse, dubitative. Et hic nota quod poeta pro parte videtur dicere verum; nam tempore quo florebat Dantes novissimus poeta Petrarca pullulabat, qui vere fuit copiosior in dicendo quam ipse. Sed certe quanto Petrarca fuit maior orator Dante, Dantes fuit maior poeta ipso Petrarca, ut facile patet ex isto sacro poemate.”³³ („Itt a költő a panaszkodás után hozzáfűz végül valamelyes vigasztalást; és azt mondja, hogy talán ő utána jönnek majd kiválóbb tehetségek; s előrebocsát egy szólásmondást vagy általános közmondást, így szólván: *Poca favilla*, azaz, a kicsiny szikrát, *gran fiamma seconda*, azaz, követi, mintha azt mondaná a szerző: én csupán kis szikrát keltettem, amely elaludt és kihunyt, de talán majd egy nagy tűz követi, azaz majd egy nálam nevesebb költő; ezért mondja: *forse si pregherà*, tudniillik, valamely

³³ *Comentum*, IV. 309.

eljövendő költőtől, *diretro a me*, aki mindenki közül először nyitottam utat ilyen tárgyhoz, *perchè Cirra*, azaz Apolló, akit a Cirrhán, a Parnasszus hegyének második csúcsán tisztelnek, *risponda*, azaz választ ad majd, amint egykoron a Szűzek ajkáról szokott választ adni a Cirrhán, ahogyan már fentebb elmondtam, *con miglior voci*, azaz ékebben szóló beszéddel, mintha azt mondaná: talán jön majd egy nálam ékebben szóló költő, aki majd jobban megindítja Apollót, és úgy mondja: *forse*, kételkedően. És itt jegyezd meg, hogy a költő részben igazat látszik mondani; mert abban az időben, amikor Dante virult, Petrarca, a legújabb költő akkor sarjadott, aki valóban bőségebb volt a beszédben, mint ő. De biztos, hogy amennyivel Petrarca nagyobb szónok volt Danténál, Dante annnyival nagyobb költő volt magánál Petrarcanál, ahogyan könnyen kiderül ebből a szent költeményből.”

Íme, ezzel a híres, Vallone által is idézett helyvel (VALLONE 1981, 155–156) emeli a legmagasabbra Benvenuto a Petrarccal való példálózást. (Érdekes, hogy nem ment tovább a modern kommentároknak. Még a megelőző részben előforduló „babér” emlegetése is csak Tommaso Di Salvo magyarázatában idézi fel Petrarca capitoliumi megkoronázását.)³⁴ A Dantéval való összehasonlítás és mérlegetés feltűnően hasonlít a Leonardi Bruni-féle későbbi fogalmazásra, talán van is összefüggés a két szöveg között.³⁵ Ami a legizgalmasabb, az az, hogy elegáns gesztussal Petrarca eljövételét Benvenuto magának Danténak egy jóslatába építi be, mintegy követve magát Petrarcat, aki az *Africában* (a IX. ének 216–289. sorában) Enniusszal jóslatolja meg a maga eljövendő születését...³⁶

12.

Az utolsó, általam talált Petrarca-hivatkozás a Paradicsom XVII. énekének egy helyét illeti; Cacciaguidda szónoklatából:

Qual si partio Ipolito d'Atene
per la spietata e perfida noverca
tal di Fiorenza partir ti conviene.
(Par. XVII. 46–48.)

Mint a gaz mostohától menekülve
Athénét Hippolytos odahagyta:
úgy hagyod el Firenzét, kényszerülve.

Benvenuto előbb elmagyarázza Seneca tragédiája alapján, ki is volt Hippolytos és miért kellett otthagynia Athént, majd így folytatja: „Civitas namque Athenarum viguit magna sapientia et eloquentia, et tamen saepe magna mala fecit et maxime vitio ingratitude laboravit contra cives suos benemeritos, sicut egregie ostendit Valerius et Justinus. Ita Florentia ergo cives suos optimos, puta Danterem, Petrarcham, Boccacium etc. ut statim dicitur.”³⁷ („Ugyanis Athén városa virult nagy bölcsességben és

³⁴ Dante: *La Divina Commedia*. III. 10.

³⁵ Kolozsvári Grandpierre Emil fordításában lásd KARDOS 1963, 140–148, kül. 145. skk.

³⁶ Petrarca: *L' Africa*. 269–272.

³⁷ *Comentum*, V. 191.

ékesszólásban, mégis gyakran nagy gonoszságokat művelt és leginkább a hálátlan-ság vétkében tobzódott saját érdemes polgárai ellen, mint ahogyan azt kiválóan bizo-nyítja Valerius [Maximus] és Justinus. Ugyanígy Firenze a maga legjobb polgárai ellen, gondolj csak Dantéra, Petrarcára, Boccaccióra stb., ahogy majd tüstént elmondjuk.” A „három korona” e mélabús összefoglaló említésével fejeződik be Benvenuto Petrarca-hivatkozásai.³⁸

Cikkem elején azt ígértem, hogy igyekszem új eredményekre is jutni. Ha van ilyen – döntse el a Nyájas Olvasó! –, azt így foglalnám össze: Benvenuto da Imola a Boccacciótól kapott tudást a később nyert petrarcai hatás alapján átrendezte; az elsőtől a humanista hermeneutika sarokpontjait sajátította el, az utóbbtól a távlatot (horizontnak is nevezhet-jük). Egyrészt időtlen klasszikusként tudta így kezelni Dantét, másrészt fölimerni benne egy új irodalomtörténet alapító hősét. Elkezdte működtetni elemzésében az időt.

IRODALOM

- COMPARETTI, D. 1946. *Virgilio nel medio evo* II. A cura di Giorgio Pasquali. Firenze: Nuova Italia.
- FENZI, ENRICO 2004. Petrarca hermeneutikája: szabadság és igazság között. A *Sen. IV. 5.* levél kapcsán. Ford.: Lengyel Réka. *Helikon*, 1–2. 96–135.
- KARDOS TIBOR (összeáll.) 1963. *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*. Budapest: Gondolat.
- LA FAVIA, L. M. 1977. *Benvenuto Rambaldi da Imola, dantista*. Madrid: Porrúa Turanzas.
- LACAITA, GIACOMO FILIPPO 1887. Della vita e delle opere di Benvenuto. In De Rambaldi de Imola: *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam* I. XXVI–XXVIII.
- PAOLAZZI, CARLO 1979. Le letture dantesche di Benvenuto da Imola a Bologna e a Ferrara e le redazioni del suo „Comentum”. *Italia Medievale e Umanistica*, XXII. 318–365.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 2002. Benvenuto da Imola *Comentuma* és a magyarok. In *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Budapest: Kortárs. 15–25.
- VALLONE, ALDO 1981. *Storia della critica dantesca dal XIV al XX secolo* I–II. (Storia letteraria d’Italia.) Padova: Vallardi.

FORRÁSOK

- Benvenuto da Imola: Lettore degli antichi e dei moderni: Atti del Convegno Internazionale, Imola, 26 e 27 Maggio 1989*. A cura di P. Palmieri, C. Paolazzi. Ravenna: Longo, 1991.
- Boccaccio, Giovanni: *Esposizioni sopra la Comedia di Dante* A cura di Giorgio Padoan. Milano: Mondadori, 1994.
- Boccaccio, Giovanni: *Opere in versi. – Corbaccio. – Trattatello in laude di Dante. Prose latine. – Epistole*. A cura di Pier Giorgio Ricci. Milano–Napoli: Ricciardi, 1965.
- Dante Alighieri: *La Divina Commedia*. A cura di Tommaso Di Salvo. 6. ristampa. Milano: Zanichelli, 1991.
- Dante Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford.: Babits Mihály. Budapest: Európa, 1957.; Kossuth, 2001.
- De Rambaldi de Imola, Benvenuto: *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam* I–V. A cura di Giacomo Filippo Lacaita. Firenze: D. Barbèra, 1887. (A következőkben *Comentum*)
- Petrarca levelei. Szemelvények*. Összeáll.: Kardos Tibor. Budapest: Gondolat, 1962.
- Petrarca, Francesco: *De vita solitaria*. A cura di Marco Noce. Milano: Mondadori, 1992.
- Petrarca, Francesco: *In difesa dell’ Italia (Contra eum qui maledixit Italie)*. A cura di Giuliana Crevatin. Venezia: Marsilio, 1995.
- Petrarca, Francesco: *L’ Africa*. Edizione critica per cura di Nicola Festa. Ristampa anastatica dell’ edizione Sansoni del 1926. Firenze: Le Lettere, 1998.
- Petrarca, Francesco: *Opere. Canzoniere. – Trionfi. – Familiarum rerum libri*. Firenze: Sansoni, 1993.
- Petrarca, Francesco: *Reisebuch zum Heiligen Grab*. Lateinisch/Deutsch. Übers., hrsg: Jens Reufsteck. Stuttgart: Reclam, 1999.
- Petrarca, Francesco: *Sine nomine: Lettere polemiche e politiche*. A cura di Ugo Dotti. Roma–Bari: Laterza, 1974.

³⁸ Roberto Mercuri hasonlóképpen látja Petrarca szerepét abban, ahogyan Benvenuto gondolkodását átformálta, ily módon válhatott Benvenuto a középkorias értelemben vett „magyarázó” helyett az első modern értelemben vett irodalomtörténészé. L.: Roberto Mercuri, *Percorsi letterari e tipologie culturali nell’esegesi dantesca di Benvenuto da Imola*, in: *Benvenuto da Imola: lettore degli antichi e dei moderni*, 55–78, kül. 77–78.